Islamic Maaref University

Scientific Journal
The History of Islamic Culture And Civilization

Vol. 15, Winter 2025, No. 57

An Analysis of the Scientific Status of Muslims in Jerusalem Before the Crusader Attack to the Reign of Salah al-Din Ayyubi

Nasim Farahmand [1] \ Fatemeh Jan Ahmadi [2] \ Abbas Boroumand A'lam [3]

1. PhD student in Islamic History, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
n.farahmand@modares.ac.ir
2. Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. and Lecturer in Islamic Studies (Corresponding Author).
f.janahmadi@modares.ac.ir
3. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.
a.boroumand@modares.ac.ir

Abstract Info

Article Type:
Research Article

Received:
2024.07.17
Accepted:
2024.12.28

Abstract

The scientific prosperity of Jerusalem suffered a historical interruption with the arrival of the Crusaders and their conquest and massacre of the city. With its reconquest by Salah al-Din, the city's legitimacy functions for the Ayyubids led to it once again taking a leading position in the field of science. This article intends to answer the main question through a historical study: What changes did the evolutionary process of science in Jerusalem undergo with the arrival of the Crusaders? To answer this question, the historical method of quantitative chronology and qualitative analysis of data in the context of time have been used to analyze and explain the changes in the scientific process in Jerusalem. According to the findings of this study, Jerusalem underwent a process of religious growth - with fluctuations - until the end of the fifth century AH, but the arrival of the Crusaders interrupted the natural process of the city's scientific movement. However, the religious advantages of this city for the legitimacy of the Ayyubids, after its recovery, it resumed its scientific process.

Keywords Jerusalem, Scientific Status, Crusades, Ayyubids, Salah al-Din Ayyubi.

Cite this article: Farahmand, Nasim, Fatemeh Jan Ahmadi & Abbas Boroumand A'lam (2025). An Analysis of the Scientific Status of Muslims in Jerusalem Before the Crusader Attack to the Reign of Salah al-Din Ayyubi. *The History of Islamic Culture And Civilization*. 15 (4). 45-68. DOI: 10.22034/15.57.43

DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.43

Publisher: Islamic Maaref University, Qom, Iran.

مجلة علمية
تاريخ الثقافة والحضارة الإسلامية
جامعة المعارف الاسلامية
السنة ١٥ / شتاء عام ١٤٤٦ / العدد ٥٧

دراسة اوضاع المسلمين العلمية فى بيت المقدس قبل الحملة الصليبية الى سيادة صلاح الدين الايوبى

نسيم فرهمند [١] / فاطمة جان احمدي [٢] / عباس برومند اعلم [٣]

١. طالب دكتوراه تاريخ الاسلام، فرع التاريخ، كليه الآداب و العلوم الانسانية، جامعة تربية المدرس، طهران، ايران.
n.farahmand@modares.ac.ir

٢. استاذ فرع التاريخ، كلية الاداب و العلوم الانسانية، جامعة تربية المدرس، طهران، ايران
و مدرس دروس المعارف الاسلامية (الكاتب المسؤول).
f.janahmadi@modares.ac.ir

٣. استاذ مرادف فرع التاريخ، كليه الآداب و العلوم الانسانية، جامعة تربية المدرس، طهران، ايران.
a.boroumand@modares.ac.ir

معلومات المادة	ملخّص البحث
نوع المقال: بحث **تاريخ الاستلام:** ١٤٤٦/٠١/١١ **تاريخ القبول:** ١٤٤٦/٠٦/٢٦	أصيب الازدهار العلمي لبيت المقدس بانقطاع تاريخي مع وصول الصليبيين و فتح المدينة و قتل أهلها. مع فتحها مجدداً علي يد صلاح الدين الايوبي، فان اداء هذه المدينة الشرعية للايوبيين سبب الي اعاده مسار التقدم في مجال العلم. هذا المقال يهدف من خلال دراسة تاريخية ان يجيب علي هذا السؤال الرئيسي و هو أن مسار تطور العلم في بيت المقدس مع وصول الصليبيين تعرض لاية تطورات؟ للاجابة علي هذا السؤال تم الاستفادة من الاسلوب التاريخي التقويمي الكمي و التحليل الكيفي للمعطيات في مسار التاريخ للتغيير في المسار العلمي لبيت المقدس و تحليلها. علي اساس حصيلة هذا البحث فان بيت المقدس حتي نهاية القرن الخامس الهجري طوي النمو المذهبي بشكل متناوب، الا ان وصول الصليبيين قطع المسار الطبيعي للحركة العلمية للمدينة الا ان الخصائص المذهبية لهذه المدينة لكسب شرعية الايوبيين، بعد استرداده مجدداً فتم استئناف المسار العلمي.
الألفاظ المفتاحية	البيت المقدس، الوضع العلمي، الحروب الصليبية، الايوبيون، صلاح الدين الايوبي.
الاقتباس:	فرهمند، نسيم فاطمة جان احمدي و عباس برومند اعلم (١٤٤٦). دراسة اوضاع المسلمين العلمية في بيت المقدس قبل الحملة الصليبية الي سيادة صلاح الدين الايوبي. *مجلة تاريخ الثقافة والحضارة الأسلامية*. ١٥ (٤). ٦٨ ـ ٤٥. DOI: 10.22034/15.57.43
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.43
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

نشریه علمی
تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی
سال ۱۵، زمستان ۱۴۰۳، شماره ۵۷

واکاوی وضعیت علمی مسلمانان در بیت‌المقدس پیش از حمله صلیبیان تا حاکمیت صلاح‌الدین ایوبی

نسیم فرهمند [۱] / فاطمه جان‌احمدی [۲] / عباس برومند اعلم [۳]

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
n.farahmand@modares.ac.ir

۲. استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
و مدرس دروس معارف اسلامی (نویسنده مسئول).
f.janahmadi@modares.ac.ir

۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
a.boroumand@modares.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی
(۶۸ ـ ۴۵)

تاریخ دریافت:
۱۴۰۳/۰۴/۲۷

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۳/۱۰/۰۸

چکیده

رونق علمی بیت‌المقدس با ورود صلیبیان و فتح و کشتار شهر، دچار انقطاع تاریخی شد. با فتح مجدد آن به دست صلاح‌الدین ایوبی، کارکردهای مشروعیتی این شهر برای ایوبیان سبب شد تا دوباره روندی پیشرو در عرصه علم به خود گیرد. این مقاله در نظر دارد با یک بررسی تاریخی به این سوال اصلی پاسخ دهد که روند تحولی علم در بیت‌المقدس با ورود صلیبیان دچار چه تحولاتی شد؟ برای پاسخ به این سؤال از روش تاریخی گاه‌شماری کمی و تحلیل کیفی داده‌ها در بستر زمان بهره گرفته شده است تا تغییر در روند علمی بیت‌المقدس تحلیل و تعلیل شوند. بر اساس یافته‌های این پژوهش بیت‌المقدس تا پایان قرن پنجم هجری روندی از رشد مذهبی را ـ با نوسان ـ طی کرد، اما ورود صلیبیان روند طبیعی حرکت علمی شهر را منقطع کرده اما مزایای مذهبی این شهر برای مشروعیت ایوبیان، بعد از بازپسگیری آن دوباره روند علمی خود را از سرگرفت.

واژگان کلیدی: بیت‌المقدس، وضعیت علمی، جنگ‌های صلیبی، ایوبیان، صلاح‌الدین ایوبی.

استناد: فرهمند، نسیم فاطمه جان‌احمدی و عباس برومند اعلم (۱۴۰۳). واکاوی وضعیت علمی مسلمانان در بیت‌المقدس پیش از حمله صلیبیان تا حاکمیت صلاح‌الدین ایوبی. *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*. ۱۵ (۴). ۶۸ ـ ۴۵. DOI: 10.22034/15.57.43

کد DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.43

ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

بیت‌المقدس یکی از مراکز مهم فرهنگی و دینی جهان محسوب می‌شده است که به سبب موقعیت مذهبی و بین‌الادیانی و فرهنگی و اقتصادی آن همواره مطمح نظر دولت‌مردان و عالمان دینی بوده است. مطابق گزارش مورخان در دوره اسلامی این شهر متأثر از جایگاه دینی و فرهنگی‌اش کماکان روند تاریخی رشد خود را حفظ کرده است. به دلیل ظرفیت‌های فرهنگی و دینی بیت‌المقدس، و متأثر از حضور اندیشمندان ادیان آسمانی یهودی و مسیحی و مسلمان این سرزمین همواره محل حضور پایه‌وران علمی از اقصی نقاط بوده است و کانون ملتقی عالمان و دانشمندان و به تبع آن محل تزاحم آرای بی‌شمار بوده است. افزون بر این آنچه توانسته بر رشد تکاپوهای فرهنگی و علمی بیت‌المقدس بیفزاید، موقعیت ممتاز جغرافیایی و راه‌های مواصلاتی و عرصه‌های تجاری این سرزمین است که بر رشد دامنه جذب مهاجر، سیاح، زائر و عالم تا اواخر قرن پنجم هجری افزوده است. وجود مدارس علمی متنوع در این دوره حاکی از رونق بازار علم در بیت‌المقدس عصر میانه اسلامی است. این تفوق علمی تا اواخر قرن پنجم هجری، علی رغم کشاکش‌های میان سجلوقیان و فاطمیان و بروز تنش‌های جدی و ریشه‌دار و درگیری‌های مذهبی و اختلافات سیاسی ناشی از خصومت‌های مذهبی میان اهل سنت و شیعیان، هرگز به تعطیلی مدارس علمی در بیت‌المقدس منجر نشد و کماکان مدارس علمی رشد فزاینده و رقابت گونه‌ای داشته‌اند. این تداوم حرکت علمی ازاین‌رو بود که برای کنشگران دینی و علمی مسئله اصلی مذهب بود و پایه اصلی مذهب نیز دعوت و آموزش بوده است، لذا در عین رقابت و خصومت با هم، بر سر نشر معارف مذهبی و تأسیس مدارس علمی وفاق داشتند. این ادعا منطبق با وجود جریان‌های مختلف مذهبی و نیز تعدد مدارس آنها در قرن پنجم در بیت‌المقدس است. زمانی که، این شهر پذیرای گروه‌های دینی متفاوت و گوناگونی چون زیدیه، امامیه، اسماعیلیه، متصوفه و مذاهب چهارگانه اهل‌سنت بود و متناسب با فعالیت مذهبی آنها، فضای فعال دینی و آموزشی در این شهر مقدس شکل گرفت. این تحرکات علمی ضمن تأسیس مدارس مختلفی هم‌چون، مدرسه یا زاویه النصریه یا غزالیه، مدرسه ابو عقبه، مکانی به نام الغویر به حضور علمای پرآوزاه‌ای چون: شیخ نصر مقدسی، غزالی، قاضی ابوالمعالی، ابن‌عربی، طرطوشی، شیخ سلمه بن اسماعیل بن جماعه مقدسی، شمس‌الدین محمد بن محمد صوفی، ابوالفضل عطا مقدسی، شیخ ابوالقاسم مکی انجامید.

لیکن به موازات این همه مواهب مختلف، متأثر از همین ظرفیت‌های فرهنگی ـ اجتماعی و اقتصادی، همواره این سرزمین دچار بحران‌ها و ناآرامی‌های مختلفی بود که بر شرایط و وضعیت عمومی آن تاثیر می‌گذاشت. در میان این بحران‌ها جنگ‌های صلیبی به دلیل دامنه و تداوم آن طی دو قرن،

لطمات سهمگینی را بر پیکره اجتماعی این شهر و مناطق پیرامونی آن نهاد. نخستین تأثیر عاجل این جنگ‌ها بر هم خوردن توازن شهری، بروز مشکلات اجتماعی و بحران‌های اقتصادی و نهایتاً ناامنی‌ها و بی‌ثباتی بود. در این میان وضعیت علمی بیت‌المقدس هم که تا پیش از صلیبیان پرتکاپو می‌نمود دچار توقف، خسران، تزلزل و رکود شد.

با تسلط صلیبیان بر بیت‌المقدس در سال ۴۹۲ هجری به نظر می‌رسد حرکت علمی مسلمانان در بیت‌المقدس رکودی چشمگیر یافت. در واقع این رکود علمی به دلیل ماهیت نظامی شوالیه‌های صلیبی بر مشکلات فرهنگی و اقتصادی شهر دامن زد. علایق نظامی و شوالیه‌گری صلیبیان و خصومت آنان با مسلمانان به معنای عام ایشان را از هر گرایش علمی و فکری دور می‌داشت. امری که علاوه بر ساحت ذهنی در کنش‌های عملی آنها نیز به وضوح قابل اثبات است. کشتارها و غارت‌هایی که تا قرن چهاردهم ادامه یافت و تقریباً از زمان فتح بیت‌المقدس هم تغییری نکرد بود، دال بر این مدعا است. جامعه صلیبی بیت‌المقدس (اورشلیم) اساساً یک جامعه نظامی بود که به دنبال تأمین منافع تجاری خود و حامیان دریانورد خود، یعنی دولت شهرهای جنوا و ونیز، بود. و طبیعی است که در پرتو این گفتمان توجه به جنبه‌های نظامی و تجاری معطوف شود تا مسائل علمی و فرهنگی. مسئله تجاری برای جنواییان و ونیزیان حتی بر جنگ مقدس نیز ارجحیت داشت؛ بنابراین بعید بود که یک جنبش فکری پویا در طول اشغال بیت‌المقدس به دست صلیبیون به وجود آید. بدین ترتیب زمینه‌های فکری شوالیه‌های صلیبی و نهب و کشتار آنها، دو دلیل اصلی در رکود علمی بیت‌المقدس در دوره تقریباً صدساله تصرف این شهر به دست صلیبیان بود. دولت صلیبی با مرکزیت بیت‌المقدس (اورشلیم) اساساً یک دولت نظامی ـ مذهبی بود که اساساً تمایلی به کسب ارزش‌های عربی ـ اسلامی نداشت.

رکود علمی بیت‌المقدس تا زمان فتح مجدد آن به دست صلاح‌الدین روندی صعودی داشت. با فتح حطین و بازپس‌گیری بیت‌المقدس، صلاح‌الدین ایوبی به دلایل مختلف از جمله بحران‌های متعددی که در زمینه مشروعیت پشت سر گذاشته بود. تلاش کرد هویت علمی این شهر را بازسازی کند. بیت‌المقدس پس از پایان اشغال صلیبی‌ها، جنبش علمی فعال خود را مجدداً بازیافت.

از آنجایی که مهم‌ترین هدف در پژوهش تاریخی ارائه یک توصیف دقیق و واقعی از ثبات یا تغییرات اجتماعی است.[1] مورخ برای بررسی این ثبات یا تغییر پدیدار تاریخی، بیش از هر چیز باید به عنصر زمان تعهد داشته باشد. ازاین‌رو اساس پژوهش تاریخی بررسی منظم گاهشماری (Chronology) یک پدیده

---

۱. ابن‌عساکر، ***تبیین کذب المفتری فیما نسب إلی الإمام أبی الحسن الأشعری***، ص ۳۲۱؛ السبکی، ***طبقات الشافعیة الکبری***، ج ۵، ص ۳۵۲؛ الذهبی، ***العبر فی خبر من غبر***، ج ۲، ص ۳۶۲؛ ابن‌العماد، ***شذرات الذهب فی اخبار من ذهب***، ج ۵، ص ۳۹۶.

پدیدار برای فهم فرایند تاریخی آن است. ازاین‌رو این پژوهش ابتدا تلاش دارد با استفاده از جمع‌آوری داده‌های کیفی به توصیفی نزدیک به واقع از اوضاع علمی بیت‌المقدس در سه مقطع زمانی پیش از صلیبیان، تسخیر بیت‌المقدس به دست صلیبیان، و بازپس‌گیری آن توسط صلاح الدین دست یابد. برای این امر نویسنده به داده‌های صریح (گزارش‌ها)، داده‌های ضمنی (ردها) و داده‌های همزمان (قرائن) توجه دارد. در نهایت برای بررسی فرایند تاریخی وضعیت علمی قدس شریف در کشاکش بحران صلیبیان تا بازسازی آن در عهد صلاح الدین ایوبی، ارتباط معنایی بین این توصیفات پیدا کرده و تلاش کرده از روند علمی بیت‌المقدس تحلیلی طولی (Diachronic) ارائه دهد.

در این زمینه پژوهش‌های متعددی صورت گرفته، اما چند مورد از آنها از نظر علمی قابلیت استناد داشته و یا نوآوری علمی دارند. مقاله «آثار جنگ صلیب در صفحات شرقی جغرافیای اسلام» از عبدالله ناصری طاهری (۱۳۷۶) بیشتر به برخی از جنبه‌های آثار جنگ‌های صلیبی در مناطق انطاکیه، لبنان، شمال سوریه، مصر نظر دارد تا تاثیر جنگ‌های صلیبی بر وضعیت علمی بیت‌المقدس و از نظر روشی با مقاله حاضر متفاوت است. در مقاله «آثار و نتایج جنگ‌های صلیبی» نوشته علیرضا روحی امیرآبادی و بهاره دشتی (۱۳۹۱)، به طور مختصر از آثار و نتایج جنگ‌های صلیبی در بخش علمی سخن گفته شده اما از تأثیر این جنگ‌ها بر وضعیت علمی بیت‌المقدس که نقطه تمرکز پژوهش حاضر است، سخنی به میان نیامده است. در مقاله «جنگ‌های صلیبی؛ از ستیزه‌جویی بی‌ثمر تا پیامدهای فرهنگی و علمی برای اروپاییان» از فضل‌الله ایرجی کجوری (۱۳۹۱)، نیز تنها به تأثیرپذیری اروپاییان از مسلمانان در زمینه‌های مختلف طی جنگ‌های صلیبی سخن گفته شده و در باب وضعیت علمی بیت‌المقدس در قبل و بعد از جنگ‌های صلیبی و بازپسگری مجدد آن سکوت شده است. در مقاله مهدی محمدی و حسین آشوری (۱۴۰۲) با عنوان «نقش عامل جغرافیا در استمرار تمدنی جنگ‌های صلیبی بر انقطاع علمی و تمدنی طرابلس» به خوبی به مسئله تأثیر جنگ‌های صلیبی توجه شده، اما به نقش عامل جغرافیا در انقطاع علمی طرابلس در دوره ممالیک اکتفا شده و به تأثیر جنگ‌های صلیبی بر روند علمی بیت‌المقدس پرداخته نشده است. همان‌گونه که ملاحظه می‌شود هیچ‌یک از آثار فوق نه‌تنها بر مسئله تأثیر جنگ‌های صلیبی بر وضعیت علمی بیت‌المقدس تمرکز ندارند، بلکه در هیچ‌یک از آنها نمی‌توان اطلاعاتی درخور در این زمینه مشاهده نمود؛ ازاین‌رو پژوهش حاضر در زمینه موضوع حاضر دارای نوآوری می‌باشد.

اوضاع علمی بیت‌المقدس پیش از صلیبیان

بیت‌المقدس در آستانه ورود صلیبیان حیات علمی فعالی داشت. این مسئله که به خوبی در منابع دست‌اول منعکس شده تا حدی ناشی از موقعیت مذهبی این شهر بود که از جهت قداست دینی تعداد زیادی از علمای

مذاهب مختلف در آنجا گرد می‌آمدند. بخش دیگر آن ناشی از تفاوت‌های مذهبی شهر بود. در آستانه جنگ‌های صلیبی این شهر مدتی میان سلجوقیان، گروه‌های نظامی تابع سلجوقیان و خلافت فاطمی دست‌به‌دست شد. هر چند در ظاهر بین این دو قدرت، اساس اختلاف، اختلاف مذهبی بود، اما بیش از مسائل مذهبی، اختلافات سیاسی و تلاش برای تسلط بر شام مسئله تخاصم آنها بود؛ اما برای کنشگران دینی و علمی مسئله اصلی مذهب بود. ازاین‌رو بیت‌المقدس که پذیرای گروه‌های دینی متفاوتی از جمله امامیه، اسماعیلیه، متصوفه و مذاهب چهارگانه اهل‌سنت بود، فضای فعال دینی داشت. ازاین‌رو مراکز علمی مختلفی در شهر وجود داشت که علمای شاخصی مانند غزالی، ابن‌عربی و طرطوشی در آنها به تعلیم‌وتعلم پرداختند.

از جمله مؤسسات علمی در بیت‌المقدس، مدرسه النصریه یا غزالیه بود که به عنوان یکی از مؤسسات علمی مهم بیت‌المقدس، در توسعه علمی و فرهنگی این شهر نقشی کلیدی ایفا کرده است. این مدرسه که منسوب به شیخ ابوالفتح نصر بن ابراهیم مقدسی و امام ابوحامد غزالی بود، نه تنها محلی برای تحصیل و تدریس بود، بلکه به عنوان مرکزی برای تبادل افکار و اندیشه‌ها نیز عمل می‌کرد.

شیخ نصر مقدسی (۴۱۰ ـ ۴۹۰ ق) عالم برجسته‌ای بود که در مدرسه النصریه در بیت‌المقدس تحصیل کرد و سپس به تدریس در همان مدرسه پرداخت. وی به عنوان یکی از معتبرترین علمای زمان خود شناخته می‌شد و تأثیر گسترده‌ای در جامعه علمی و مذهبی داشت.[۱] نصر مقدسی به عنوان امام، مفتی، حدیث‌شناس و حافظ ممتاز شناخته می‌شد.[۲] این القاب نشان‌دهنده جایگاه والای او در جامعه علمی قبل از اشغال صلیبی در بیت‌المقدس است. او نه تنها در بیت‌المقدس، بلکه در سراسر شام پیروان زیادی داشت و همین موضوع نشان‌دهنده نفوذ علمی و مذهبی گسترده او است. نصر مقدسی در زمینه تدریس، حدیث و ارائه فتوا فعالیت داشت. وی تا سال ۴۹۰ هجری در جریان فکری بیت‌المقدس و دیگر نقاط فعالیت داشت و در همان سال در دمشق درگذشت.[۳] ابوالفضل عطا مقدسی، یکی دیگر از فقها و عالمان شافعی بیت‌المقدس است که به عنوان شیخ صوفیه و شیخ مکتب شافعی در مسجد الاقصی فعالیت می‌کرد.[۴] ابوبکر بن عربی در سفرنامه‌اش از او یاد کرد و در یک مجلس علمی که حضور داشته، از

---

۱. ابن‌عساکر، ***تبیین کذب المفتری فیما نسب إلی الإمام أبی الحسن الأشعری***، ص ۳۲۱؛ السبکی، ***طبقات الشافعیة الکبری***، ج ۵، ص ۳۵۲؛ الذهبی، ***العبر فی خبر من غبر***، ج ۲، ص ۳۶۲؛ ابن‌العماد، ***شذرات الذهب فی اخبار من ذهب***، ج ۵، ص ۳۹۶.

۲. ابن‌العماد، ***شذرات الذهب فی اخبار من ذهب***، ج ۵، ص ۳۹۶.

۳. سبکی، ***طبقات الشافعیة الکبری***، ج ۵، ص ۳۵۲ ـ ۳۵۱؛ اسنوی، ***طبقات الشافعیة***، ج ۲، ص ۲۰۷؛ علیمی، ***الانس الجلیل بتاریخ القدس والخلیل***، ج ۱، ص ۲۹۸؛ ابن‌العماد، ***شذرات الذهب فی اخبار من ذهب***، ج ۵، ص ۳۹۶؛ ***الزرکلی***، ***الأعلام***، ج ۸، ص ۲۰؛ بروکلمان، ***تاریخ الأدب العربی***، ج ۶، ص ۱۷۹.

۴. اسنوی، ***طبقات الشافعیة***، ج ۲، ص ۲۲۱؛ علیمی، ***الانس الجلیل بتاریخ القدس والخلیل***، ج ۱، ص ۴۳۵.

او حدیثی شنید و او را مدح کرد.[۱] روایت ابن‌عربی نشان می‌دهد که ابوالفضل از علمای برجسته بیت‌المقدس و هم عصر شیخ نصر بود و با طرطوشی هم‌سطح بوده است.

بیت‌المقدس علمای بسیاری را به جهان اسلام معرفی کرده است که نقش مهمی در جریان فکری زمان خود و ادوار بعد ایفا کرده‌اند. این علما با فعالیت‌های علمی و فرهنگی خود به توسعه و گسترش علوم اسلامی کمک کرده‌اند. از جمله شیخ سلمه بن اسماعیل بن جماعت مقدسی، یکی از علمای برجسته بیت‌المقدس، بود. او مورد ستایش ابوالفتح سلطان بن ابراهیم مقدسی و دیگران بوده است. شیخ سلمه برای زیارت حجاز سفر کرد و در سال ۴۸۰ هجری قمری در بیت‌المقدس درگذشت.[۲] از آثار او کتاب ***الوسائل فی فروق المسائل***[۳] و ***شرح کتاب مفتاح***[۴] در مذهب شافعی شیخ ابوالعباس احمد بن احمد معروف به ابن‌القصص طبری که در سال ۳۳۵ هجری قمری وفات یافت، نوشته شده است.[۵]

از دیگر علمای بیت‌المقدس شیخ ابوالقاسم مکی الرمیلی (۴۲۳ ـ ۴۹۲ ق)، منسوب به رمیله است که یکی از روستاهای بیت‌المقدس است.[۶] مذهب او شافعی، حافظ قرآن و اهل بیت‌المقدس بود. وی از طریق سفر به شهرهای مختلف از جمله بیت‌المقدس، مصر، دمشق، و بغداد، در حوزه‌های مختلف علمی فعالیت داشت. تاج‌الدین السبکی ذکر کرده است که ابوالقاسم در بیت‌المقدس ضمن مجالست با علمای بسیار، از آنها علم فراگرفت و سپس در آنجا به مسند خطابه دست یافت.[۷] در سال ۴۹۲ هجری قمری، در ضمن جنگ‌های صلیبی، شیخ ابوالقاسم مکی الرمیلی، عالم برجسته بیت‌المقدس، به دست فاتحان صلیبی اسیر شد. مسیحیان صلیبی برای آزادی او هزار مثقال طلا طلب کردند؛ لیکن به دلیل عدم پرداخت غرامت به پایان و در همان سال به شهادت رسید. او علاوه بر صدور فتوا، به تألیف کتابی درباره بیت‌المقدس پرداخت و البته آن را به پایان نرساند.[۸]

ابوبکر بن عربی به قاضی یحیی بن علی بن عبدالعزیز، معروف به ابن‌الصائق اشاره می‌کند.

---

۱. عباس، ***رحلة ابن العربی الی المشرق کما صورها قانون التأویل***، ص ۸۱ و ۷۳.
۲. السلامی، ***تاریخ علماء بغداد المسمی منتخب المختار***، ص ۱۶۱ ـ ۱۶۰.
۳. حاجی خلیفه، ***کشف الظنون عن أسامی الکتب والفنون***، ج ۲، ص ۲۰۷.
۴. همان، ج ۲، ص ۱۷۶۹.
۵. السبکی، ***طبقات الشافعیة الکبری***، ج ۷، ص ۹۹.
۶. یاقوت حموی، ***معجم البلدان***، ج ۳، ص ۷۳.
۷. السبکی، ***طبقات الشافعیة الکبری***، ج ۵، ص ۳۳۳ ـ ۳۳۲؛ الذهبی، ***تذکرة الحفاظ***، ج ۴، ص ۲۰؛ اسنوی، ***طبقات الشافعیة***، ج ۲، ص ۲۸۶.
۸. الذهبی، ***تذکرة الحفاظ***، ج ۴، ص ۲۰؛ الزرکلی، ***الأعلام***، ج ۷، ص ۲۸۶؛ السبکی، ***طبقات الشافعیة الکبری***، ج ۵، ص ۳۳۳ ـ ۳۳۲؛ علیمی، ***الانس الجلیل بتاریخ القدس والخلیل***، ج ۱، ص ۴۳۶ ـ ۴۳۵.

ابن‌الصائق یکی از علمای برجسته شافعی بود که در دمشق فقه آموخته بود و سپس در بغداد نـزد ابـوبکر به تحصیل پرداخت. او نیز در بیت‌المقدس به مناظره و بحث‌های علمی مشغول بـود و نقـش مهمـی در توسعه علمی این شهر داشت.[۱]

چهره شاخص بعدی جنبش فکری بیت‌المقدس امام ابوحامـد غزالـی (۴۵۰ ـ ۵۰۵ ق) اسـت. غزالـی هنگام ورود به بیت‌المقدس در مدرسه النصریه (که بعدها به نام غزالیه معروف شد) سکونت گزیـد.[۲] ایـن اقامت طولانی (دو سال) نشان‌دهنده اهمیت بیت‌المقدس و مدرسه النصریه در زندگی و آثار غزالی اسـت. در مدت اقامت در بیت‌المقدس، غزالی به فعالیت‌های علمی و عبادی زیادی پرداخت. او بـه مطالعـه آثـار معروف بیت‌المقدس و زیارت اماکن مقدس مشغول بود. این فعالیت‌ها نه تنها نشان‌دهنده تعهد او به علم و دین بود، بلکه به افزایش دانش و تجربه او نیز کمک کرد.

احیاء علوم دینی، یکی از مهم‌ترین آثار اوست که در بیت‌المقدس نوشته شده و تأثیر گسترده‌ای بـر تفکر اسلامی داشته است.[۳] همچنین، او اثری به نام ***رسالت مقدس در اصول عقاید*** را نیز بـرای اهـل بیت‌المقدس نوشته که شامل مباحث مهم در زمینه اصول عقاید اسلامی بود و حاجی‌خلیفه از این رسـاله به‌عنوان «پیام مقدس با شواهد برهانی» یاد کرده است[۴] و این نشان‌دهنـده تعهـد غزالـی بـه آمـوزش و تبیین مباحث دینی برای جامعه اسلامی بیت‌المقدس است.[۵] این موضوع نشان‌دهنده تلاش‌های غزالی در زمینه طبقه‌بندی علوم و مشارکت فعالانه او در توسعه دانش اسلامی است. بخشی از ایـن فعالیـت‌هـا در بیت‌المقدس و تحت تأثیر فضای علمی این شهر انجام شده است.

ابن‌عربی در رحله خود به بیت‌المقدس که مشغول عزلت‌گزینی و دوری از دنیا در قبه السلسله بود، به معرفی تعدادی از مدارس شافعی و حنفی از جمله مدرسه‌ای در باب الاسباط در آنجا می‌پردازد که در آنها مجلس مناظره برپا می‌شد. وی به حلقه‌ها و مراکز علمی و علمای آنجا پرداخته است و به اهمیت و نقش آموزشی آنها اشاره داشته و می‌افزاید در همه مدارس کتب حدیثی شش‌گانه اهل سنت تدریس مـی‌شـده است. این مدارس نقش مهمی در تربیت و آموزش علما و دانشجویان داشتند و به توسعه علمی و فکـری

---

۱. السبکی، ***طبقات الشافعیة الکبری***، ج ۷، ص ۳۳۵ ـ ۳۳۴.

۲. علیمی، ***الانس الجلیل بتاریخ القدس والخلیل***، ج ۱، ص ۴۳۶.

۳. ابن‌خلکان، ***وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان***، ج ۴، ص ۲۱۷؛ ابن‌اثیر، ***الکامـل فـی التـاریخ***، ج ۱۰، ص ۲۵۲؛ صـفدی، ***الوافی بالوفیات***، ج ۱، ص ۲۱۱؛ السبکی، ***طبقات الشافعیة الکبری***، ج ۶، ص ۱۹۷؛ الذهبی، ***العبر فی خبر من غبـر***، ج ۲، ص ۳۸۷؛ ابن‌العماد، ***شذرات الذهب فی اخبار من ذهب***، ج ۶، ص ۲۰ ـ ۱۸؛ ابن‌هدایه، ***طبقات الشافعیة***، ص ۱۹۴.

۴. حاجی خلیفه، ***کشف الظنون عن أسامی الکتب والفنون***، ج ۱، ص ۸۸۱.

۵. غزالی، ***احیاء علوم الدین***، ج ۱، ص ۱۸۰.

جامعه اسلامی کمک می‌کردند.[۱]

به گفته ابن‌عربی این شهر قبل از اشغال صلیبی‌ها از دانشمندان بسیاری بهره‌مند بود که از آن میان به رفت و آمد علمای خراسان در بیت‌المقدس اشاره می‌کند. عبدالمهدی در ***کتاب الحرکه الفکریه*** به علمای بسیاری که یا به قدس آمده‌اند و یا از همان شهر برخاسته‌اند می‌پردازد که در حرکت فکری این شهر پیش از جنگ‌های صلیبی مؤثر بوده‌اند و همه این موارد نشان از اهمیت علمی و فرهنگی قدس در عالم اسلام قبل از اشغال صلیبی‌ها دارد.

شیخ ابوبکر محمد بن الولید طرطوشی (۴۵۱ ـ ۵۲۰ ق) یکی از دیگر از دانشمندان این عصر است که غالباً در مکانی به نام الغویر که از مهم‌ترین مکان‌های صحن مسجدالاقصی بود اقامت می‌گزید و مجلس درسش را برگزار می‌کرد. علاوه بر او، مجیرالدین حنبلی در کتاب خود از شخصی دیگر به نام ابوبکر الطرطوشی یاد می‌کند که فقیه و عالمی بزرگ از اندلس و ساکن در قدس بوده که در همین شهر از ابن‌عربی درس آموخته است؛ اما زمان حضور او را در قدس بیان نکرده و ادامه داده که بعدها هم از قدس رفته است.[۲]

قاضی ابوالمعالی مجلسی بن جمعه بن نجا المخزومی (متوفی ۵۵۰ ق)، یکی از بزرگ‌ترین فقها و ائمه صحابه است که فتواهای مربوط به سرزمین مصر به او ارجاع داده می‌شد. حضور او در بیت‌المقدس و شرکت در مناظره‌های علمی نشان‌دهنده اهمیت و نقش او در جامعه علمی آن زمان بود.[۳] او روزانه به مدارس حنفی و شافعی می‌رفت تا در مناظره‌های فرقه‌های مختلف شرکت کند. این مناظره‌ها نقش مهمی در تبادل افکار و ارتقای سطح علمی دانشجویان و طلاب و علما داشت، و جلسات مدرسه ابو عقبه حنفی و جلسه شیخ القاضی الریحانی از جمله این مناظره‌ها بود که علمای مختلف از مناطق دیگر در آن شرکت می‌کردند.[۴] این علما و جریان فکری آنها، تنها گوشه‌ای از وضعیت علمی بیت‌المقدس در آستانه هجوم صلیبیان بود. بر اساس این نمونه‌های کیفی می‌توان به وضعیت علمی بیت‌المقدس پیش از حمله صلیبیان پی برد. در منابع تراجم و طبقات حجم زیادی از علما و مراکز علمی بیت‌المقدس پیش از سال ۴۹۲ نوشته شده است که در اینجا به نمونه‌های شاخص آن اکتفا شد. این حیات علمی پویا ناگهان و نه تدریجاً در سال ۴۹۲ دچار تغییری جدی شد. زمانی که شوالیه‌های صلیبی با رویکردی نظامی و تجاری وارد شام شدند.

---

۱. عباس، ***رحلة ابن العربی الی المشرق کما صورها قانون التأویل***، ص ۸۳، ۸۰، ۶۵، ۶۴.
۲. علیمی، ***الانس الجلیل بتاریخ القدس والخلیل***، ج ۱، ص ۴۳۳؛ ابن‌خلکان، ***وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان***، ج ۴، ص ۲۶۵.
۳. السبکی، ***طبقات الشافعیة الکبری***، ج ۷، ص ۲۸۴ ـ ۲۷۷؛ ابن‌عساکر، ***تبیین کذب المفتری فیما نسب إلی الإمام أبی الحسن الأشعری***، ج ۴، ص ۱۵۴؛ الذهبی، ***العبر فی خبر من غبر***، ج ۳، ص ۱۳.
۴. عباس، ***رحلة ابن العربی الی المشرق کما صورها قانون التأویل***، ص ۸۳ ـ ۸۱.

تأثیر جنگ‌های صلیبی بر وضعیت علمی بیت‌المقدس

با تسلط صلیبیان بر بیت‌المقدس در سال ۴۹۲ هجری روند تاریخی این شهر اسلامی دچار نوسان شد. مهم‌ترین تأثیر حضور جنگ‌افروزان صلیبی در بیت‌المقدس، بحران بی‌ثباتی، افزایش ناامنی، وضعیت نامطلوب مسلمانان در قدس شریف بود. متکی بر گزارش منابع، عمده آسیب جدی بر پیکره نهادهای آموزشی و علمی در این شهر بود؛ زیرا پیش‌تر به دلیل جاذبه‌های مقدس و اهمیت‌های دینی و وجود کانون‌های زیارتی و علمی، خیل قابل‌توجهی از دانشمندان و علمان در این سرزمین رحل اقامت افکنده و بر رشد تکاپوهای علمی آن افزوده بودند؛ لیکن در آستانه ورود صلیبیان به بیت‌المقدس بسیاری از پایوران علمی از بیت‌المقدس مهاجرت کردند و یا در خلوت معابد و مساجد و تکایا خزیدند. این حضور نامبارک شوالیه‌های صلیبی، کل جهان اسلام درگیر با بحران صلیبی را دچار چالش کرده بود؛ به‌ویژه شامات و نظامیه‌های آن و یا دارالعلم طرابلس، صور و صیدا را به فروکش منجر کرده بود. بر این اساس با ورود صلیبیان به جهان اسلام و بحران‌های سیاسی، امنیتی، اقتصادی و جمعیتی‌ای که به وجود آوردند، جامعه علمی شام لطمه‌ای جدی دید. مطابق گزارش منابع دارالعلم طرابلس به کلی ویران،[1] بیت‌المقدس نیز که پایگاه اصلی صلیبیان شده بود با تأسیس پادشاهی اورشلیم، از نظر فضای علمی لطمه‌ای جدی متحمل شد. نظامیان صلیبی تنها به مراوده‌ای اندک با مسلمانان بسنده کردند. ازاین‌رو مراودات گسترده علمی که در اسپانیا و سیسیل میان مسلمانان و مسیحیان شکل گرفت، هرگز در بیت‌المقدس به وجود نیامد. هرچند منابع تاریخی به دلیل ماهیت موضوعی در مورد مسائل علمی بیت‌المقدس در عصر میانه اسلامی مقارن با جنگ‌های صلیبی عمدتاً سکوت کرده‌اند، لیکن متکی بر اطلاعات و شواهد و مستندات تاریخی می‌توان دریافت که به دلیل روحیه نظامی‌گری شوالیه‌های صلیبی و تبری آنها از علم و نیز بروز بحران در شاکله تمدنی قدس و اساس دولت صلیبی بر نهب و غارت به رکود همه‌جانبه شهر به خوبی پی برد.

بدین‌ترتیب حرکت و تکاپوهای علمی در بیت‌المقدس، تحت تأثیر اشغال صلیبیان، دچار رکودی چشمگیر شد. واقعیت این است که حیات علمی و فکری در شرق لاتین، مانند آنچه که در سیسیل و اسپانیا در زمینه تماس بین صلیبیان و اندیشمندان شرق اتفاق افتاد، روی نداد.[2] در مقام مقایسه میان سیسیل و آندلس، نتیجه‌گیری ناامیدکننده رانسیمان منطقی به نظر می‌رسد. این مطلب حاکی از آن است که تعامل میان مسلمانان و مسیحیان در سیسیل و آندلس بسیار نتیجه‌بخش‌تر از روابط صلیبیان با مسلمانان در شرق بود. از نواحی غرب جهان اسلام تأثیرات فرهنگی و علمی بیشتری بر اروپا گذاشته شد

---

۱. ابن‌اثیر، ***الکامل فی التاریخ***، ج ۱۰، ص ۴۷۶ ـ ۴۷۵؛ ابن‌القلانسی، ***تاریخ دمشق***، ص ۲۶۶ ـ ۲۶۱.

۲. رانیسمان، ***تاریخ جنگ‌های صلیبی***، ج ۳، ص ۵۵۷.

تا شرق لاتین؛ اما آنچه که در مورد بیت‌المقدس مدنظر است این عدم ارتباط پویا میان صلیبیان و مسلمانان در بیت‌المقدس روی داد نه اروپای غربی و این روند تاریخی حرکت علمی بیت‌المقدس را دچار رکود کرد.

این رکود در حیات فکری صلیبیان با ماهیت جنگی آنها پیش از هر چیز توجیه می‌شود. جامعه صلیبی اورشلیم اساساً یک جامعه نظامی[1] بود که به دنبال تأمین منافع تجاری خود و حامیان دریانورد خود، یعنی دولت‌شهرهای جنوا و ونیز، بودند.[2] و طبیعی است که در پرتو این گفتمان توجه به جنبه‌های نظامی و تجاری معطوف شود تا مسائل علمی و اندیشگی. امری که علاوه بر ساحت ذهنی در کنش‌های عملی آنها نیز به‌وضوح قابل رؤیت است. کشتارها و غارت‌هایی که تا قرن چهاردهم ادامه یافت و تقریباً از زمان فتح بیت‌المقدس هم تغییری نکرد دال بر این مدعا است.[3] این استدلال را بارکر نیز ارائه می‌کند. او استدلال می کند که جنگ‌های صلیبی با ماهیت واضح و نتایج ویژه، از جمله تأسیس دوران سوارکاری، تأسیس مؤسسات تجاری توسط ونیزی های جنوا در مرزهای سوریه، و رشد روابط تجاری و تبلیغی در قلب آسیا مشخص می‌شود.[4]

بارکر به طور خاص در مورد پادشاهی لاتین در بیت‌المقدس (اورشلیم)، اشاره کرده که شرق لاتین یک مستعمره فئودالی بود که مهاجران فئودال را جذب می‌کرد و اینکه جنگ‌های صلیبی بازارهای تجاری را برای ارضای جاه‌طلبی‌ها و بنادر روبه‌رشد ایتالیا ایجاد کرد.[5] بارکر می‌افزاید پادشاهی صلیبیون در اورشلیم، در آن زمان، یک اردوگاه جنگی خشن و بی‌روح، یا به عبارت دیگر، اردوگاهی بود که زمان کافی برای کمک به ساختن تمدن را نداشت.[6] هیلدربراند با اتکا بر منابع اسلامی و تطبیق آن با منابع لاتین به این نکته مهم اشاره می‌کند که صلیبیان تا آخر حضور خود در شامات به عنوانی افرادی جنگجو ـ خواه در نگاه تمجیدی منابع اسلامی برای دلاوری آنها، خواه در نگاه مذمت منابع در مورد شیطانی بودن آنها ـ شناخته می‌شوند. هر چند که مورخان و کشیشان برتر کلیسای جامع در میان فرانک‌ها حضور داشتند، اما ماهیت نظامی صلیبیان از این استثنائات جدا بود.[7] بدین ترتیب می‌توان دریافت که گرچه در جنگ‌های صلیبی تعاملاتی بین مسلمانان و صلیبیان به وجود آمد، اما این دوره، عصر رشد حیات فکری نبود.

---

1. Military community.

۲. رانیسمان، ***تاریخ جنگ‌های صلیبی***، ج ۳، ص ۵۵۷.

۳. همان، ص ۵۲۹.

۴. بارکر، ***جنگ‌های صلیبی***، ص ۱۷۹ ـ ۱۷۷.

۵. همان، ص ۱۷۸.

۶. همان: ۱۸۲.

7. Hillenbrand, ***Aspects of Life in the Levant in the Crusading Period***, p. 329 – 430.

عدم وجود اختلاط فرهنگی، یا به‌طور کلی فقدان هر سطحی از فرهنگ، به هر شکلی که باشد، در پادشاهی لاتین، واقعاً شگفت‌انگیز است.[۱]

رانسیمان توصیف می‌کند حیات فکری در شرق تحت فرمان فرانک‌ها، چیزی جز حیات فکری یک مستعمره فرانک نیست. او این استدلال را با جنگ‌ها، وضعیت بد اقتصادی و مشکلات مالی توضیح می‌دهد که مانع از ایجاد سیستمی برای ایجاد مراکز واقعی آموزشی می‌شد که در آن دانش از اتباع و همسایگان آموخته شود.[۲] گوستاو لوبون ریشه این وضعیت را در کیش شوالیه‌گری جست‌وجو کرده و می‌گوید که لشکریان صلیبی چون با علمای مسیحی ارتباط اندکی داشتند، به دانش و اصول اهمیت نمی‌دادند.[۳]

آنتونی وست با مصادیق تاریخی این مسئله را تأیید کرده، بیان می‌کند که در میان صلیبیون دانشمندان و افراد تحصیل‌کرده اندکی وجود داشت، و جنگ‌های صلیبی نشان‌دهنده حمله گروه‌های جاهل به دنیای متمدن بود.[۴] در این شرایط امیدی به پیشرفت علمی خصوصاً برای مسلمانان تابع صلیبیان وجود نداشت. آنچه که موضوع را بدتر می‌کرد این بود که برخی از فرانک‌ها از خواندن و نوشتن بی‌اطلاع بودند و آن را به دیده حقارت می‌نگریستند و به موضوع خواندن و نوشتن به عنوان «حیله‌ای رهبانی که شایسته مردان نیست» نگاه می‌کردند. ازاین‌رو گذر زمان به شوالیه صلیبی کمک نمی‌کرد تا چیزهایی از این دست را یاد بگیرد. اساساً شوالیه‌ها خصوصاً در ابتدای جنگ‌های صلیبی خود را بی‌نیاز از دانستن می‌دانستند. ازاین‌رو تقریباً تمامی مورخان و اندیشمندانی که از جامعه اروپایی در جنگ‌های صلیبی حضور دارند، مانند فوشیه شارتری و ویلیام صوری، همه از سلک راهبان هستند نه شوالیه‌ها. ازاین‌رو وقتی شوالیه‌های صلیبی دریافتند که اشراف دربار بیزانس در خواندن و نوشتن مهارت دارند شگفت‌زده شدند.[۵] این نگرش زمینه‌ای صلیبیان از یک سو مانع از تعاملات علمی و تمدنی می‌شد که میان مسلمانان و مسیحیان در سیسیل و آندلس شکل گرفت و از سوی دیگر حرکت علمی ریشه‌دار اسلامی در بیت‌المقدس را سرکوب کرد. این سرکوب در مصادیق تاریخی وقتی نمایانگر می‌شود که صلیبیان کتابخانه‌هایی مانند کتابخانه دارالعلم در طرابلس را به آتش کشیدند.[۶] آنها کتابخانه‌های عمومی

---

۱. بارکر، ***جنگ‌های صلیبی***، ص ۱۸۲.

۲. رانیسمان، ***تاریخ جنگ‌های*** صلیبی، ج ۳، ص ۵۸۰.

۳. لوبون، ***تمدن اسلام و عرب***، ص ۴۴۲.

۴. وست، ***جنگ‌های صلیبی***، ص ۹۷.

۵. همان، ص ۹۸.

۶. کرد علی، ***خطط الشام***، ج ۶، ص ۱۹۱؛ الیوسف، ***علاقات بین الشرق والغرب بین القرنین الحادی عشر والخامس عشر***، ص ۱۹۴ ـ ۱۹۳.

و خصوصی از جمله کتابخانه اسامه منقذ[۱] را به آتش کشیدند و مسجد الاقصی را به کلیسا و اقامتگاه شوالیه‌ها و انبار مهمات و اصطبل تبدیل کردند و مسجد الصخره را به کلیسا تبدیل کردند. باید به این نکته توجه داشت که مسجد الاقصی و مسجد الصخره مرکز جنبش فکری بیت‌المقدس قبل از ورود صلیبیان بود. علاوه بر عدم علاقه علمی نزد صلیبیان و سوزاندن مراکز علمی، تعداد زیادی از اندیشمندان و نویسندگان در اثر حمله صلیبیون کشته شده و شمار بسیاری نیز به شهرهای دیگر شام و مصر مهاجرت کردند. بدین ترتیب زمینه‌های فکری شوالیه‌های صلیبی و نهب و کشتار آنها دو دلیل اصلی در رکود علمی بیت‌المقدس در دوره تقریباً صدساله تصرف این شهر به دست صلیبیان بود. دولت صلیبی با مرکزیت اورشلیم اساساً یک دولت نظامی ـ مذهبی بود که تمایل مستقیمی به کسب ارزش‌های عربی ـ اسلامی نداشت.[۲] از نگاه صلیبیان این جهادی مقدس علیه مشرکانی بود که در پی به صلیب کشیدن عیسی در هنگام ظهور بودند.

آنچه مشخص است تسلط صلیبیان بر بیت‌المقدس برای این شهر رکود علمی زیادی به همراه آورد؛ اما این به معنای عدم اختلاط میان مسلمانان و صلیبیان نبود. صلیبیون در اورشلیم با تعدادی از مردم بومی تماس داشته و این تماس مردم را تحت تأثیر قرار داد؛ اما اختلاط فرهنگی و فکری میان عناصر لاتین مهاجم و عناصر بومی به دلیل جنگ‌های پی‌درپی به شکل واقعی رخ نداد. تعدادی از دانشمندان غربی به لطف تماس روزانه با مسلمانان شرق تمایل به یادگیری از مردم بومی را نشان دادند.[۳] بارکر می‌گوید که آن دانشمندان را به قرض گرفتن از فیلسوفان عرب واداشت و برخی از آنها شروع به مطالعه زبان عربی کردند. در این زمینه، بارکر گفته‌های یکی از مستشرقان را تصحیح می‌کند که «در بیشتر جنبه‌های توسعه فرهنگی، متوجه می‌شویم که اولین تماس قوی بین عناصر شرقی و غربی به دست فرانک‌ها در فلسطین رخ داده است». حضور صلیبیان در شرق اولین ارتباط بلندمدت میان شرق و غرب نبود. بارکر به درستی استدلال می‌کند که در این نگاه تأثیر سیسیل (صقلیه) و اسپانیا فراموش شده است و جنگ‌های صلیبی به دلیل فضا و روحیه حماسی خود و ورود به افسانه‌های قرون وسطایی این ذهنیت را ایجاد کرده است.[۴] این ادعا حتی از سوی مورخی که ریشه در کلیسا داشت، یعنی ادوارد گیبون، نیز تأیید می‌شود. او بر این باور است که پیروان وفادار پیامبرﷺ، هیچ گاه تمایلی به مطالعه قوانین و زبان

---

۱. کرد علی، ***خطط الشام***، ج ۶، ص ۱۹۲.

۲. الیوسف، ***علاقات بین الشرق والغرب بین القرنین الحادی عشر والخامس عشر***، ص ۲۶۸.

۳. آرنولد، ***تراث الاسلام***، ص ۱۱۴.

۴. بارکر، ***جنگ‌های صلیبی***، ص ۱۸۳؛ گیبون، ***اضمحلال الامبراطوریة الرومانیة و سقوطها***، ج ۳، ص ۲۶۵.

مشرکان نداشتند.[۱] باید این نکته را به استدلال گیبون افزود که مسلمانان چون از تمدنی برتر برخوردار بودند، عموماً به اروپای غربی یا افرنج نگاه متکبرانه داشتند و این امر اختلاط فرهنگی بین دو طرف را کاهش داد. اختلاط موجود هر چند موجب شگفتی اسامه بن منقذ و ابن‌جبیر شده که از نزدیک جامعه صلیبی را دیده بودند، اما این شگفتی ناشی از عقب‌ماندگی تمدنی صلیبیان بود.[۲] ازاین‌رو نگاه سنتی قاضی صاعد آندلسی در ***طبقات الامم***[۳] در عمل توسط اسامه بن منقذ و ابن‌جبیر تأیید می‌شود.

در مقابل گیبون نشان می‌دهد که صلیبیان با بی‌تفاوتی بی‌پروا به آداب یونانی‌ها و اعراب می‌نگریستند. انتقال برخی دانش‌های اولیه و کاربردی مانند ریاضیات و پزشکی، در زندگی عملی و حساب امکان‌پذیر بود. ازاین‌رو برای انجام کارهای بازرگانان و سربازان، خودبه‌خود نیاز به برخی مترجمان ایجاد شد. واضح است که بی‌تفاوتی صلیبی‌ها در دیدگاه آنها نسبت به ادبیات عرب، باعث کاهش اختلاط ادبی بین دو گروه شد. نظر به اهمیت ادبیات برای مسلمانان، عدم توجه صلیبیان به ادبیات عربی بر رکود جنبش فکری بیت‌المقدس تأثیر داشت. از نظر گیبون اعتقاد دینی همان چیزی بود که صلیبیان را از زبان قرآن دورنگه می‌دارد.[۴] و همچنین آنها را از علومی دورنگه می‌داشت که غالباً به قرآن مربوط می‌شد. از اینجا معلوم می‌شود که صلیبیون هیچ تمایل محسوسی برای جذب بخشی از تمدن اسلام نداشتند.

پس از استقرار فرانک‌ها در شام، اوضاع صلیبیان قدری تغییر کرد و تماس آنها با مردم بومی، منجر به تقلید از مظاهر اجتماعی و نظام اداری و عناصر مردمی مسلمانان شد. اما این تمایل و تغییر در زندگی را می‌توان با مسئله توسعه علمی و حیات فرهنگی مقایسه کرد.[۵] در انتهای دوره جنگ‌های صلیبی کتاب‌هایی از مراکز پیشین مسلمانان به اروپا، به خصوص شهرهای تجاری ایتالیا، منتقل شد که در تحولات علمی بعدی اروپا تأثیر داشت؛ اما آنچه که در اینجا مورد تأکید است، حضور صلیبیان با مرکزیت پادشاهی اورشلیم در بیت‌المقدس است که باعث رکود علمی جامعه اسلامی در این شهر شد، چنان‌که همین مسئله در طرابلس رخ داد.

تلاش‌های صلاح‌الدین برای احیای حرکت علمی بیت‌المقدس

بیت‌المقدس پس از پایان اشغال صلیبی‌ها، جنبش علمی فعال خود را مجدداً بازیافت؛ این بار با

---

۱. گیبون، ***اضمحلال الامبراطورية الرومانية و سقوطها***، ج ۳، ص ۲۶۵.
۲. ابن‌منقذ، ***الاعتبار***، ص ۱۳۸ ـ ۱۱۹؛ ابن‌جبیر، ***رحلة ابن جبیر***، ص ۲۷۵ ـ ۲۶۷.
۳. ابن‌صاعد، ***طبقات اللامم***، ص ۸.
۴. گیبون، ***اضمحلال الامبراطورية الرومانية و سقوطها***، ج ۳، ص ۲۶۷.
۵. الناقش، ***العلاقات الاجتماعية والثقافية والاقتصادية بين العرب والافرنج***، ص ۱۹۵ ـ ۱۹۴.

انگیزه‌هایی بیشتر که ناشی از انگیزه‌های باطنی صلاح‌الدین بود. تأسیس مراکز علمی بسیاری از جمله مدارس، مساجد، کتابخانه‌ها، باغ‌ها، بیمارستان‌ها، زاویه‌ها، خانقاه‌ها، رباط‌ها و غیره مصادیق آن است. حرکت علمی‌ای که صلاح‌الدین در بیت‌المقدس ایجاد کرد دستاوردهای زیادی به دنبال داشت. مراکز علمی، علوم مختلفی همچون علوم شرعی، زبان عربی، تاریخ، علوم عقلی و عملی آموزش داده شده و بسیاری از اندیشمندان و نویسندگان ظهور کردند. بسیاری از آثار علمی در زمینه‌های مختلف که هنوز به‌یادگارمانده و از منابع مهم تاریخ این دوره به شمار می‌روند مولود این جنبش فکری هستند. این جنبش منحصر به مسائل علمی نماند و در زمینه ادبی مانند شعر، نویسندگی، سخنوری و غیره آثار متعددی تولید شد که سبک ادب ایوبی را به وجود آورد.

عمادالدین کاتب اصفهانی، برخی از ویژگی‌های جنبش فکری بیت‌المقدس پس از رهایی از اشغال صلیبی‌ها را به تصویر می‌کشد؛ او نامه‌ای برای دیوان خلافت بغداد نوشت و در آن وعده آزادی بیت‌المقدس را داد. او در این نامه بیان می‌کند:

> فقط کسی را می‌بینید که با زبان فصیح مقایسه صحبت کرده، راوی کتب صحیح است، درباره موضوعات و مشکلات به حدیث نبوی استناد می‌کند و حکم فرق اسلامی را ذکر می‌کند. یا کسی که منبع الهام است و یا بلند اشعار خود را می‌خواند و به شعر دیگران گوش می‌کند.[۱]

این بیان دقیق، نشان‌دهنده یک فعالیت فکری در بسیاری از زمینه‌های علمی قرآن مانند، قرائت، تفسیر، حدیث، فقه، زبان، نحو، شعر و سایر زمینه‌های علمی و ادبی است.

عماد اصفهانی، در سخنان خود درباره آمادگی برای اولین خطبه در مسجدالاقصی پس از رهایی از اشغال، این فعالیت فکری را تأیید می‌کند و می‌گوید:

> علما بحث کردند، فقها مناظره کردند، راویان حدیث نقل کردند، مفسران تفسیر کردند و فضلا گرد آمدند. واعظان منصوب شدند و نامزدهای سخنرانی در جمع بسیار بودند، کسانی که به فصاحت شهره بودند و به دانایی وصف می‌شدند، اما در میان آنها کسانی بودند که سخنرانی‌های عالی ایراد کردند ... عده‌ای از آن نویسندگان آنچه را که خلق کرده بودند به او عرضه کردند و از من خواستند که آن را ارزیابی کنم تا هر یک به هدف خود برسد که همانا ایراد اولین خطبه در الاقصی پس از آزادی آن بود.[۲]

---

۱. کاتب اصفهانی، ***الفتح القسی فی الفتح القدسی***، ص ۸۴.

۲. همان: ۷۷؛ سیوطی، ***إتحاف الأخِصّا بفَضَائل المسجد الأقصی***، ج ۱، ص ۲۷۳ ـ ۲۷۲.

شکی نیست که این کلام عماد بیانگر چند ویژگی جنبش روشن‌فکری در بیت‌المقدس پس از آزادی است و حکایت از فعالیت ادبی و فکری مجالس علمی و ادبی، مناظره علما و ادبا، علاقه به حدیث و تفسیر و بلاغت دارد. علاوه بر این، این بیان به ما نشان می‌دهد که تعداد زیادی از نویسندگان و فقها و علما در این فعالیت فکری شرکت داشتند. آنچه گفته عماد را تأیید می‌کند، رفتاری است که صلاح‌الدین با عبداللطیف بغداد (متوفی سال ۶۲۳ ق) که برخی از ویژگی‌های جنبش فکری را در بیت‌المقدس در هنگام ورود به آنجا به تصویر می‌کشد. شب اولی که در بیت‌المقدس حضور یافت، مجلسی پر از علما یافت که درباره انواع علوم بحث می‌کردند. صلاح‌الدین ایوبی بین آنها بود و اجتماع و هم‌فکری آنان را تشویق می‌کرد و همراهانش در تلاش برای نظم دادن به امور بیت‌المقدس بودند.[۱] این امر، همان‌طور که در بالا ذکر شد، بیانگر گسترش فعالیت‌های فکری است و نشان‌دهنده مشارکت سلطان با علما و نویسندگان است. چنان‌که برخی صلاح‌الدین را یکی از بنیان‌گذاران رنسانس علمی و از رهبران آن دانسته‌اند.[۲] بغدادی، در مورد دیدار خود با آنها، گفت‌وگوهای خود با عماد اصفهانی در مورد علم کلام و مباحثاتش با قاضی فاضل درباره زبانی و ادبی مطالب زیادی را بیان می‌کند..[۳] آنچه که مؤید تشویق نویسندگان و علما توسط صلاح‌الدین است، مقامی است که عبداللطیف البغدادی نزد او داشت و مورد تقدیر صلاح‌الدین قرار گرفت و حقوق ماهیانه سی دینار برای او قرار داد. فرزندانش در این امر به او پیوستند، پس مقرر شد که حقوق البغدادی، تا صد دینار در ماه به وی اختصاص یابد.[۴] البغدادی مانند عمادالدین اصفهانی نقش محسوسی در جنبش فکری بیت‌المقدس داشت.

پس از رهایی از اشغال صلیبیان، در سال ۵۸۳ ق. صلاح الدین در قدس مراکز علمی و پزشکی را تأسیس کرد و چنان‌که از گفته‌های عمادالدین کاتبِ اصفهانی، بغدادی و سیوطی بر می‌آید، در دوران حکومت او مجالس ادبی، گفت‌وگوها و مباحثه‌ها فراگیر شد و او به تشویق علما و نویسندگان مبادرت نمود. گزارش‌های عمادالدین، نقش صلاح‌الدین را در تشویق جنبش روشن‌فکری تأیید می‌کند. او می‌گوید:

> هیچ قاری نیست جز اینکه برای او ـ صلاح الدین ـ قرائت می‌کند، هیچ راوی نیست، مگر آنکه از او راضی است و هیچ حافظ حدیثی نیست مگر آنکه از او حدیثی نقل

---

۱. ابن‌ابی‌أصیبعه، ***عیون الأنباء فی طبقات الأطباء***، ص ۶۸۸.
۲. حتی، ***تاریخ سوریة ولبنان وفلسطین***، ج ۲، ص ۲۴۱ ـ ۲۴۰.
۳. ابن‌ابی‌أصیبعهٔ، ***عیون الأنباء فی طبقات الأطباء***، ص ۶۸۷.
۴. همان، ص ۶۸۸.

می‌کند، تمامی مداحان او را مدح می‌کنند و همه بر او درود می‌فرستند و کسی قادر به ثناگویی او نیست.[۱]

هرچند این ملاحظه ضروری است عمادالدین اصفهانی به دلیل موقعیتی که نزد صلاح الدین داشته است، باید به تمجید او می‌پرداخت. ازاین‌رو اغراق در روایت وی امری ضروری و گاه بدیهی به نظر می‌رسد. چندان که در برخی مصادیق سیاسی تاریخی با روایات ابن‌اثیر در تضاد است؛ اما در رابطه با حرکت علمی منابع دیگر صحبت‌های عمادالدین را تأیید می‌کنند. در مسئله قرائن تاریخی نیز می‌توان نیاز صلاح الدین به این محافل برای افزایش مشروعیت خود را نیز جست‌وجو کرد. مؤید این مطلب سخن ابن‌شداد در مورد صلاح الدین است:

او ـ رحمة الله ـ به جمع آوری پول و تقسیم آن بین امیران، علما، فقها، شاعران و ... پرداخت. او ۲۲۰ هزار دینار در این راه انفاق کرد.[۲]

از آنجایی که ابن‌اثیر در دربار زنگیان جزیره بود و زنگیان و ایوبیان همواره با یکدیگر رقابتی پیدا و پنهان داشتند، وقتی ابن‌اثیر این روایات عمادالدین را تأیید می‌کند می‌توان به صحت آنها پی برد و دست‌کم آنها را پذیرفت. ابن‌شداد نیز عالمانه تأثیر بازپس‌گیری بیت‌المقدس را بر جنبش فکری مسلمانان به تصویر می‌کشد:

پس از آنکه خداوند پیروزی آشکاری نصیب مسلمانان کرد و فتح عظیمی به دست آمد که تعداد زیادی از مردم از جمله اربابان طریقت و علما شاهد آن بودند، بیت‌المقدس به چهره‌های اندیشه و ادب تبدیل شده است. بدین سبب که مردم آگاه شدند که خداوند به دست صلاح‌الدین، فتوحات را آسان کرده است، قصد عزیمت به بیت‌المقدس در میان علمای مصر و شام رواج یافت، به‌گونه‌ای که هیچ شخص شناخته‌شده‌ای نبود، مگر آنکه در آن (فتح قدس) شرکت کرد.[۳]

صلاح‌الدین پس از بازپس‌گیری بیت‌المقدس مجلس بزرگی برپا کرد. وی در آن مجلس پس از نشست با اهل علمای و صالحین، مدرسه صلاحیه و خانقاه صلاحیه را تأسیس نمود و مدرسه را به فقهای شافعی و رباط را به صلحا و صوفیان اختصاص داد و موقوفات بسیاری برای آنها وقف نمود. در مدارس سایر فرقه‌ها نیز حضور یافت تا به اهل علم و اهالی دین، بخشایش‌های زیادی نمود. صلاح‌الدین

---

۱. کاتب اصفهانی، ***الفتح القسی فی الفتح القدسی***، ص ۸۴.

۲. ابن‌شداد، ***النوادر السلطانیة والمحاسن الیوسفیة***، ص ۱۳۶؛ ابن‌اثیر، ***الکامل فی التاریخ***، ج ۱۱، ص ۵۵۳.

۳. ابن‌شداد، ***النوادر السلطانیة والمحاسن الیوسفیة***، ص ۱۳۵؛ ابن‌خلکان، ***وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان***، ج ۷، ص ۱۷۹.

خود به خوبی می‌دانست که بازپس‌گیری بیت‌المقدس چقدر برای او می‌تواند راهگشا باشد. خصوصاً پس از بحران‌های متعددی که در زمینه مشروعیت پشت سر گذاشته بود. ازاین‌رو تلاش زیادی نمود تا این فتح از طریق مجالس علمی و ادبی بیشتر نمایان شود. بااین‌حال مورخان این فعالیت‌های صلاح‌الدین را به‌خاطر علم و خدا و انگیزه‌های دینی او ذکر کرده‌اند.[۱]

بازپس‌گیری بیت‌المقدس مسئله کوچکی نبود و صلاح‌الدین به خوبی از آن آگاه بود؛ هر چند برای این آزاد سازی مدیون تلاش‌های سلف خود عمادالدین و نورالدین محمود زنگی بود. با این حال صلاح‌الدین از اهمیت این فتح به خوبی آگاه بود و تلاش نمود از نظر دیپلماسی و کسب مشروعیت از آن بهره‌برداری کافی کند. ازاین‌رو کتاب‌ها و خطبه‌های بسیاری در رسای آزادی بیت‌المقدس تألیف شد. این تألیفات از یک سو در مشروعیت و وجاهت ایوبیان تأثیر داشت و از سوی دیگر تأثیر عمده‌ای بر حرکت علمی و ادبی بیت‌المقدس داشت. چنان‌که پیرامون صلاح‌الدین و فتوحات او خصوصاً در مورد بیت‌المقدس نهضت ادبی پررونقی پدید آمد که تأثیر آن به بیت‌المقدس محدود نشد و در سایر ممالک اسلامی نمود پیدا کرد. این یک پدیده ادبی پیشرفته از نظر کمّی و کیفی بود که شاعران، وعاظ و نویسندگان زیادی در آن شرکت داشتند.

مدارس علمی که در بیت‌المقدس ساخته شد و صله‌ای که به علما پرداخته می‌شد در اشعاری که در ستایش صلاح‌الدین و پیروزی‌های او سروده شد نیز تجلی دارد. شاعران متعددی در این باره به شعر سرایی پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به عماد اصفهانی، ابن‌ساعاتی، ابن‌سنا الملک، حکیم ابوالفضل عبدالمنعم، نجم‌الدین یوسف بن حسین بن مجاور، ابن‌منیر طرابلسی و رشید بن بدر نابلسی اشاره کرد. این حجم از شاعرانی که به مدح صلاح‌الدین پرداخته و در فتوحات او اغراق کرده و آشکارا و ضمنی به مدارس علمی بیت‌المقدس در رأس آن مدرسه صلاحیه پرداخته‌اند را می‌توان بخشی از تلاش‌های تبلیغاتی صلاح الدین برای کسب مشروعیت دانست؛ زیرا شعر در جهان عرب قرون میانه مهم‌ترین رسانه محسوب می‌شد. اغراق در حمایت‌های علمی صلاح‌الدین از مراکز دینی و مدارس علمیه به حدی در منابع دست اول انعکاس دارد که در پژوهش‌های جهان عرب نیز به صورت هیجانی تجلی پیدا کرده است:

> مدارس افتتاح شد، مساجد تأسیس شد و تعداد زیادی حمام، بیمارستان، زاویه و رباط برای زائرانی ساخته شد که از کشورهای مختلف می‌آمدند. حرم شریف، به شکوه و معماری خود بازگردانده شده و راه‌ها، کانال‌های آب و آب انبارها ساخته شد و صحن و

---

۱. کاتب اصفهانی، ***الفتح القسی فی الفتح القدسی***، ص ۱۴۵؛ ابن‌خلکان، ***وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان***، ج ۷، ص ۲۰۷؛ ابن‌اثیر، ***الکامل فی التاریخ***، ج ۱۱، ص ۵۵۳.

راهروهای آن به عنوان مدرسه برای تحصیل علوم مختلف مورد استفاده قرار گرفت که طلاب از کشورهای مختلف به آنجا می‌آمدند.[۱]

مطابق با سنت قرون میانه، با تلاش سلطان برای حرکت علمی زیردستان او به انگیزه‌های مختلف از جمله تقرب جستن به او از کارهای سلطان تقلید کرده و اقدام به بنای مدارس می‌نمودند. امری که در دوران ممالیک نیز به شدت مشاهده می‌شود. مدرسه میمونیه توسط امیر، فارس‌الدین ابوسعید میمون بن عبدالله قصری، خزانه‌دار صلاح‌الدین تأسیس شد. امیر حسام‌الدین حسین بن شرف‌الدین عیسی جراحی، مدرسه جراحیه را تأسیس کرد که دارای موقوفات بسیار با عملکرد منظم و دقیقی بود.[۲] علاوه بر هزینه‌هایی که صلاح‌الدین صرف تشویق علمان می‌کرد، مقادیر زیادی صرف مسائل عمرانی مراکز علمی بیت‌المقدس کرد؛ زیرا از یک سو به دنبال تأمین امنیت شهر بود، به این دلیل که همواره در معرض تهدید صلیبیان بود و از سوی دیگر باید اماکنی برای اهل علم ساخته می‌شد تا در سایه رفاه بر تحرک علمی آنها بیفزاید. توجه به مسائل عمرانی سبب رونق بیشتر حرکت علمی بیت‌المقدس شد. مؤید زمینه‌ای این حرکت علمی ترمیم برج و باروی شهر و ساخت مراکز علمی است که مهم‌ترین آن مدرسه صلاحیه است. هرچند اینجا باید متذکر شد صلاح‌الدین ایوبی هرگز عاری از سوگیری‌های مذهبی نبود. تعصب او نسبت به اهل سنت شافعی موجبات انزوای علمای دیگر مذاهب اسلامی، به‌ویژه شیعیان، را فراهم آورده بود. برخی از مدارس آنها را تخریب و یا به مدارس علمیه شافعی تبدیل کرد. او همچنین دستور داد کتابخانه بزرگ فاطمی‌ها را آتش بزنند، و بسیاری از مواریث مکتوب آنها را از بین برد.[۳]

نتیجه

بررسی‌ها نشان داد که بیت‌المقدس به دلیل اهمیت فرهنگی، مذهبی و دینی همواره قطب علمی دوره‌های تاریخی بوده است. ظرفیت‌هایی مکانی، جغرافیایی و موقعیت دینی آن تأثیر بسزایی در جلب و جذب مهاجران علمی، و در برهه‌ای غازیان و جهادگران و در عصری صوفیان و اندیشمندان مسلمان و صاحبان علم و اندیشه و نظامیان ادیان دیگر بوده است. مطابق بررسی‌ها کانون‌های علمی و تجاری این منطقه متأثر از جغرافیای فرهنگی تحرکات اقتصادی فعالی را دست‌کم تا اواخر قرن پنجم هجری داشته است؛ اما فرایند تغییرات و تحولات سیاسی و نظامی این شهر به‌ویژه در عصر بحران و یا در مواقع انتقال

---

۱. الدباغ، ***بلادنا فلسطین فی بیت المقدس***، ج ۹، ص ۲۱۰ ـ ۲۰۴.

۲. علیمی، ***الانس الجلیل بتاریخ القدس والخلیل***، ج ۲، ص ۱۰۰؛ العارف، ***المفصل فی تاریخ القدس***، ص ۳۷۳.

۳. ابن‌خلکان، ***وفیات الاعیان***، ج ۷، ص ۲۰۷؛ ناصری، ***فاطمیان در مصر***، ص ۹۹.

قدرت و یا کشمش‌های سیاسی و نظامی بر فضای علمی بیت‌المقدس مؤثر بود. چنان‌که حضور سلجوقیان و گروه‌های نظامی تابع سلجوقیان و خلافت فاطمی موجبات ناآرامی را در این شهر فراهم آورد و اساس رکود علمی را درانداخت. علاوه براین تحقیقات نشان داد مدتی این شهر میان سلجوقیان و فاطمیان دست‌به‌دست می‌شد. ازاین‌رو بیت‌المقدس که پذیرای گروه‌های دینی متفاوتی از جمله امامیه، اسماعیلیه، متصوفه و مذاهب چهارگانه اهل‌سنت بود. این حضور ناهمگون فرق و مذاهب اسلامی و ادیان دیگر، افزون بر فضای تعاملی، گاه سیمایی تخاصمی نیز به شهر می‌بخشید؛ لیکن هرگز باب علم و دانش‌افزایی بسته نبود. بررسی‌ها نشان داد که در این فضای فعال علمی و مذهبی دینی، مراکز علمی پرشماری تأسیس شد و علمای شاخصی همچون: شیخ نصر مقدسی، غزالی، ابن‌عربی، طرطوشی ضمن اقامت طولانی در این شهر به امر مهم تعلیم‌وتعلم پرداختند. لیکن سایه سنگین بحران صلیبیان و جنگ‌های پردامنه شوالیه‌های اروپایی بر سر تسخیر بیت‌المقدس توسط صلیبان به همراه رفتارهای ضد تمدنی آنها در قالب کشتارها و آتش زدن کتابخانه‌ها سبب شد حیات علمی پویای این شهر ناگهان و نه تدریجاً در سال ۴۹۲ هجری دچار رکودی اجتناب‌ناپذیر شود و روندی پس‌رو به خود بگیرد. این در حالی بود که علایق نظامی و شوالیه‌گری صلیبیان آنها را از هر گرایش علمی و فکری دور می‌کرد؛ امری که علاوه بر ساحت ذهنی در کنش‌های عملی آنها نیز به‌وضوح قابل رؤیت است. کشتارها و غارت‌هایی که تا قرن چهاردهم میلادی ادامه یافت و تقریباً از زمان فتح بیت‌المقدس هم تغییری نکرد دلالت بر این مدعا دارد. بدین ترتیب زمینه‌های فکری شوالیه‌های صلیبی و نهب و کشتار آنها دو دلیل اصلی در رکود علمی بیت‌المقدس در دوره تقریباً صدساله تصرف این شهر به دست صلیبیان بود.

رکود علمی بیت‌المقدس تا زمان فتح مجدد آن به دست صلاح‌الدین ادامه داشت. با فتح حطین و بازپس‌گیری بیت‌المقدس، صلاح‌الدین ایوبی به دلایل مختلف، از جمله بحران‌های متعددی که در زمینه مشروعیت پشت سر گذاشته بود، تلاش کرد هویت علمی این شهر را بازسازی کند. بیت‌المقدس پس از پایان اشغال صلیبی‌ها، جنبش علمی فعال خود را مجدداً از سر گرفت. احیای کانون‌های علمی و تأسیس مراکز تعلیمی، تجهیز بسیاری از نهادهای وابسته به مراکز تعلیمی چون مدارس، مساجد، کتابخانه‌ها، باغ‌ها، بیمارستان‌ها، زاویه‌ها، خانقاه‌ها، رباط‌ها و غیره موجبات بازگشت علم‌جویان و دانشمندان و عالمان را فراهم آورد. به طور کلی حرکت علمی‌ای که صلاح‌الدین در بیت‌المقدس ایجاد کرد دستاوردهای پرشماری به دنبال داشت. مراکز علمی، علوم مختلفی همچون علوم شرعی، زبان عربی، تاریخ، علوم عقلی و عملی آموزش داده شده و بسیاری از اندیشمندان و نویسندگان ظهور کردند. بسیاری از آثار علمی در زمینه‌های مختلف که هنوز به یادگار مانده و از منابع مهم تاریخ این دوره به شمار می‌روند مولود این

جنبش فکری هستند. این جنبش منحصر به مسائل علمی نماند و در زمینه ادبی مانند شعر، نویسندگی، سخنوری و غیره آثار متعددی تولید شد که اساس سبک ادب ایوبی را به وجود آورد.

منابع و مآخذ

- ابن‌ابی‌أصیبعة، موفق الدین أبوالعباس احمد بن القاسم (۱۹٦٥). ***عیون الأنباء فی طبقات الأطباء***. شرح و تحقیق الدکتور نزار رضا. بیروت: دار مکتبة الحیاة.
- ابن‌اثیر، عزالدین (۱۹٦٥). ***الکامل فی التاریخ***. بیروت: دار الصادر.
- ابن‌العماد، الحنبلی (بی تا). ***شذرات الذهب فی اخبار من ذهب***. بیروت: دار الافاق.
- ابن‌القلانسی، حمزة بن أسد بن علی بن محمد (۱۹۸۳). ***تاریخ دمشق***. المحقق سهیل زکار. دمشق: دار حسان للطباعة والنشر.
- ابن‌جبیر، محمد بن أحمد بن جبیر الکنانی الأندلسی أبوالحسین (بی‌تا). ***رحلة ابن‌جبیر***. بیروت: دار و مکتبة الهلال.
- ابن‌جوزی، یوسف بن قزاوغلی (۱۹۵۱). ***مرأة الزمان فی تاریخ الأعیان***. حیدرآباد الدکن ـ الهند: مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیة.
- ابن‌خلکان، ابوالعباس شمس‌الدین احمد بن شهاب‌الدین محمد بن ابراهیم (۱۹۹٤). ***وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان***. تحقیق احسان عباس. بیروت: دار الصادر.
- ابن‌شداد، بهاءالدین (۱۹۹٤). ***النوادر السلطانیة والمحاسن الیوسفیة (سیرة صلاح‌الدین الأیوبی)***. تحقیق: الدکتور جمال‌الدین الشیال. لطبعة الثانیة. القاهرة: مکتبة الخانجی.
- ابن‌صاعد، صاعد بن هجر آندلسی (۱۹۹۲). ***طبقات اللامم***. بیروت: الکاتولیکیه لاباء الیسوعیین.
- ابن‌عساکر، ابوقاسم علی بن حسن بن هبه الله (۱٤۰٤). ***تبیین کذب المفتری فیما نسب إلی الإمام أبی الحسن الأشعری***. بیروت: دار الکتاب العربی.
- ابن‌منقذ، اسامه بن مرشد (۱۸۸٤). ***الاعتبار***. محقق: درنبرغ. هرتویغ. هلند: طبع بریل ـ لیدن.
- ابن‌هدایه، ابوبکر (۱۹۷۱). ***طبقات الشافعیة***. حققه وعلق علیه عادل نویهض. الطبعة الأولی. بیروت: دار الافاق الجدیده.
- آرنولد، توماس (۱۹۷۸). ***تراث الاسلام***. عربه وعلق حواشیه جرجس فتح الله المحامی. بیروت: دار الطلیعة للطباعة والنشرم.

- اسنوی، عبدالرحیم بن حسن (۱۹۸۷). ***طبقات الشافعیة***. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ایرجی کجوری، فضل‌الله (۱۳۹۱). «جنگ‌های صلیبی؛ از ستیزه‌جویی بی‌ثمر تا پیامدهای فرهنگی و علمی برای اروپاییان». ***فصلنامه تاریخ اسلام***. ۱ (۳). ۱۸۷ ـ ۱۷۳.
- بارکر، ارنست (۱۳۹٦). ***جنگ‌های صلیبی***. ترجمه عبدالله ناصری طاهری. سمیه سادات طباطبایی. تهران: کویر.
- بروکلمان، کارل (۱۹٦۷). ***تاریخ الأدب العربی***. نقله الی العربیة الدکتور السید یعقوب بکر. والدکتور رمضان عبد التواب. مصر: دار المعارف.
- حاجی‌خلیفه، مصطفی بن عبدالله (۱۹٤۱). ***کشف الظنون عن أسامی الکتب والفنون***. بغداد: مکتبة المثنی.
- حتی، فیلیپ (۱۹۵۹). ***تاریخ سوریة و لبنان و فلسطین***. ترجمة الدکتور جورج حداد. و عبدالکریم رافق أشرف علی مراجعته وتحریره الدکتور جبرائیل جبور. بیروت: دار الثقافة.
- الدباغ، مصطفی مراد (۱۹۹۱). ***بلادنا فلسطین فی بیت‌المقدس***. بیروت: دار الهدی.
- الذهبی، شمس‌الدین (۱۳٤۷). ***العبر فی خبر من غبر***. حققه وضبطه علی مخطوطتین ابوهاجر محمد السعید بن بسیونی زغلول. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- الذهبی، شمس‌الدین بن قایماز (۱۹۹۸). ***تذکرة الحفاظ***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- رانیسمان، استیون (۱۳۸٤). ***تاریخ جنگ‌های صلیبی***. ترجمه منوچهر کاشف. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- روحی، علیرضا و بهاره رشتی (۱۳۹۱). آثار و نتایج جنگ‌های صلیبی. ***مجله پژوهش در تاریخ***. ۱ (۲). ۱۲۰ ـ ۹۹.
- الزرکلی، خیرالدین بن محمود بن محمد (۱۹۸۰). ***الأعلام: قاموس تراجم لأشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربین و المستشرقین***. بیروت: دار العلم للملایین.
- السبکی، تاج‌الدین عبدالوهاب (۱۹٦۷). ***طبقات الشافعیة الکبری***. تحقیق محمود الطناحی. والدکتور عبدالفتاح الحلو. الطبعة الأولی. حلب: مطبعة عیسی البابی الحلبی.
- السلامی، ابوالمعالی محمد بن رافع (۱۹۳۸). ***تاریخ علماء بغداد المسمی منتخب المختار***. صححه و علق حواشیه عباس الغزاوی. بغداد: المطبعة الاهلی.
- سیوطی، شمس‌الدین محمد بن احمد بن علی بن عبدالخالق (۱۹۸٤). ***إتحاف الأخِصّا بفَضَائل***

المسجد الأقصی. المحقق: د / أحمد رمضان أحمد. الهیئة المصریة العامة للکتب.

- صفدی، خلیل بن ایبک (۲۰۰۰). ***الوافی بالوفیات***. المحقق: أحمد الأرناؤوط و ترکی مصطفی. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- العارف، عارف (۲۰۰۵). ***المفصل فی تاریخ القدس***. بیروت: المؤسسه العربیه للدراسات و النشر المرکز الرئیسی.
- عباس، احسان (۱۹٤٥). رحلة ابن العربی الی المشرق کما صورها قانون التأویل. ***مجلة المجمع العلمی العربی***. ۳ (۲).
- العلیمی، مجیرالدین حنبلی (۱۹۹۹). ***الانس الجلیل بتاریخ القدس والخلیل***. عمان: مکتبة دندیس.
- غزالی، ابوحامد (۱۹۵۷). ***احیاء علوم الدین. تقدیم الدکتور بدوی طبانة***. حلب: مکتبة عیسی البابی الحلبی.
- کاتب اصفهانی، عمادالدین محمد بن محمد (۱۹٦٥). ***الفتح القسی فی الفتح القدسی***. تحقیق و شرح و تقدیم محمد محمود. قاهره: صبح الدار القومیة للطباعة والنشر.
- کرد علی، محمد بن عبدالرزاق بن محمد (۱۹۸۳). ***خطط الشام***. دمشق: مکتبة النوری.
- گیبون، ادوارد (۱۹۹۷). ***اضمحلال الامبراطوریة الرومانیة و سقوطها***. مترجم محمدعلی أبو درة ـ راجعه وقدم له: احمد نجیب هاشم. دار الکاتب العربی.
- لوبون، گوستاو (۱۳۱۸). ***تمدن اسلام و عرب***. ترجمه محمدتقی فخر داعی گیلانی. تهران: برادران علمی.
- محمدی، مهدی و حسین آشوری (۱٤۰۲). نقش عامل جغرافیا در استمرار تمدنی جنگ‌های صلیبی بر انقطاع علمی و تمدنی طرابلس. ***مجله علم و تمدن در اسلام***. ۳ (٤).
- مقریزی، احمد بن علی (۱۹٥٦). ***السلوک المعرفة دول الملوک***. صححه و وضع حواشیه الدکتور مصطفی زیادة. القاهرة: مطبعة التألیف والترجمة والنشر.
- ناصری طاهری، عبدالله (۱۳۷٦). آثار جنگ صلیب در صفحات شرقی جغرافیای اسلام. ***نامه پژوهش***. ۱ (٤). ۱٤۸ ـ ۱۳۲.
- ناصری، عبدالله (۱۳۷۹). ***فاطمیان در مصر***. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- الناقش، زکی (۱۹٦۷). ***العلاقات الاجتماعیة والثقافیة والاقتصادیة بین العرب والافرنج***. بیروت: دار الکتاب اللبنانی.

- وست، آنتونی (۱۳۳۹). ***جنگ‌های صلیبی***. ترجمه داریوش همایون. تهران: امیرکبیر.
- یاقوت حموی، شهاب‌الدین أبوعبدالله یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵). ***معجم البلدان***. بیروت: دار صادر.
- الیوسف، عبدالقادر (۱۳۸۰). ***علاقات بین الشرق والغرب بین القرنین الحادی عشر والخامس عشر***. صیدا ـ بیروت: منشورات المکتبة العصریة.
- Hillenbrand, Carole (1999). Aspects of Life in the Levant in the Crusading Period. In The ***Crusades: IslamicPerspectives***. EdinburghUniversity Press.
- Ranke, Leopold von, Georg Iggers (1973). ***The Theory and Practice of History***. Konrad von Moltke (ed.). Indianapolis, IN: Bobbs - Merrill.
- Stern, Fritz (1973).***The Varieties of History: From Voltaire to the Present***. New York: Vintage Books.